

Жидівська мова у Г. С. Сковороди.

Дослідники життя й творчости Г. С. Сковороди мало не в один голос запевняють, що Сковорода „добре знав єврейську, грецьку і латинську мови“¹⁾, що він „основательно изучилъ и зналъ нѣмецкій, греческій, латинскій и єврейскій языки еще въ Академіи“²⁾, що він „въ совершенствѣ постигъ эти языки, говорилъ и писалъ на нихъ свободно“³⁾, що він „въ значительной степени усвоилъ себѣ єврейскій языкъ. Въ его сочиненіяхъ мы не разъ встрѣчаемъ слѣды этихъ знаній, и если онъ приводитъ только отдѣльныя єврейскія слова, а не цѣлыя выраженія, какъ по-гречески, то, повидимому, только потому, что тѣмъ, кому онъ предназначалъ свои писанія — главнымъ образомъ Ковалинскому — єврейскій языкъ былъ совсѣмъ неизвѣстенъ“⁴⁾; „позднѣе центромъ изученія (у Сковороды) становится библія, которую онъ, очевидно, читаетъ и на єврейскомъ языкѣ“⁵⁾. Запевняють, нарешті, що самий „языкъ Сковороды — это какое-то странное глаголаніе съ примѣсю полуславянскихъ, полународныхъ, полулатинскихъ, польскихъ и даже єврейскихъ реченій“⁶⁾; свідчать, що „проживъ нѣсколько времени въ одномъ мѣстѣ... Сковорода бралъ свою єврейскую библію... въ карманъ, флейту... на плечо и пускался далѣе“⁷⁾.

Маючи таке „облако свідѣтельствъ“⁸⁾, я відразу завів Г. С. Сковороду до реестру нечисленних гебраїстів-українців, щоб на дозвіллі

1) Акад. Д. І. Багалій, Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Держ. Вид. України. 1926, стор. 35, 36, 72, 349.

2) Леонтовський, Окр. видб., стор. 11 = ч. 174 бібліографії Д. І. Багалія.

3) Стеллецкій, стор. 412 = ч. 110 у Багалія; пор. И. Сн[егиревъ], стор. 260: „хорошо разумѣлъ єврейскій, эллинскій, латинскій и нѣмецкій языки“ = ч. 5 у Багалія.

4) Е р н, стор. 60 = ч. 190 у Багалія.

5) Ibidem, стор. 63; пор. Коваленко, стор. 58 (= ч. 203 у Багалія).

6) Кудринскій, стор. 454 = ч. 137 у Багалія.

7) Г. Гес де Кальве, стор. 114 = ч. 4 у Багалія.

8) Вийняток становить тільки проф. Гордієвський (стор. 12—13 = ч. 216 у Багалія). Він категорично стверджує, що „старий заповіт взагалі не був йому знайомий у єврейському оригіналі“. Проф. Шпет (стор. 80 = ч. 212 у Багалія) висловлюється ще категоричніше: „филологическая подготовка Сковороды вообще весьма хромаетъ... знаніе древне-

вистудіювати це питання спеціально, бо й ті дослідники, котрі запевнюють, що Сковорода жидівську мову знав і ті, хто поділяє думку протилежну, спеціально цього питання не досліджували — звичайно, тому, що ті й ті самі жидівської мови не знали. Отже, хоч яке це питання вузьке й спеціальне, хоч який скромний з нього наслідок, проте поставити його треба, бодай, щоб висловити його, нарешті, виразно.

Але, коли я до питання про жидівську мову в Сковороди підійшов тісно, то відразу-ж натрапив на серйозну незручність: ми й досі не маємо повної збірки творів Сковороди, дарма що видання Д. І. Багалія й В. Бонч-Бруєвича почасти одно одне доповнюють. Найбільше незручності завдало мені те, як обое видавців ставляться до біблійного тексту в Сковороди. Воно правда, і Бонч-Бруєвич, і Багалій вирізняють біблійний текст у Сковороди; але перевіривши перших десятеро сторінок у виданні Бонч-Бруєвича, ми виявили, що видавець відзначив не більш, як половину потрібного матеріалу.

За таких умов перевірити всі цитати Сковороди й напевне встановити, з якого саме тексту біблії він користавсь — річ неможлива. А втім перевірка на вибір кількох десятків цитат показала, що Сковорода цитує біблію за слов'янським перекладом, видимо, в Лизаветинському виданні.

Звичайно, це не розв'язує ще питання про те, чи Сковорода знав і в якій саме мірі жидівську мову. Фактичні до цього дані такі.

Після короткої перерви Сковорода р. 1744-го знову вступив до Київської Академії й вчивсь тут до р. 1750-го включно. За обрахунком біографів ¹⁾ р. 1744—5 він пройшов класу піітики; р. 1745—6 — класу риторики; рр. 1746—7 й 1747—8-го — класу філософії, нарешті близько двох років — 1748—9 та 1749—50 (замість повних чотирьох) пробув на богословії. Історики Київської Академії ²⁾ свідчать, що в середині XVIII в. грецьку, німецьку та жидівську мови охочим викладали починаючи з риторики; причому, на курс грецької мови було приділено 3 години, а на курс жидівської та німецької по 2 години. Отже, Сковорода, що прослухав курс риторики, філософії й (почасти) богословії, міг вивчати ці мови; зокрема навчати його жидівської мови могли Варлаам Лашевський (до р. 1747-го); Манасія Максимович (до р. 1749-го) або Іоакимт Павинський (з р. 1750-го).

еврейского языка редко у Сковороды выходит за предѣлы толкованія собственныхъ именъ, переводы которыхъ, какъ извѣстно, по большей части даны въ самой библии*. Обережно висловлюється проф. М. І. Петров (стор. 613 = ч. 153 Багалія): „Сковорода изучалъ нѣмецкій, греческій, отчасти еврейскій языкъ, какъ это можно видѣть изъ его сочиненій и писемъ“. Аскоченський (стор. 130 = ч. 26 Багалія), стверджуючи, що Сковорода „отлично“ вивчив латинську, грецьку та німецьку мови, за жидівську зовсім не згадує.

¹⁾ Д. І. Багалій, *Op. cit.*, стор. 34—37.

²⁾ Д. Вишневскій, *Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII столѣтія*. Кіевъ 1903, стор. 268, 270, 272, 274—275.

Отже, свідчення Гес де Кальве, що „въ Кіевской Академіи молодой Сковорода занялся ревностно еврейскимъ, греческимъ и латинскимъ языками“¹⁾, кажучи взагалі, — прийнятне. За років свого перебування в Академії Сковорода справді мав спромогу вчитися жидівської мови. Але, чи вивчав він її й чи вивчив — це вже інше питання. У цій справі варто звернути серйозну увагу на те, що найближчий друг Сковороди, Ковалинський, зазначаючи, що Сковорода знав латинську, грецьку та німецьку мови, перераховуючи улюблених письменників Сковороди та „главу всѣхъ біблію“, за те, щоб Сковорода знав жидівську мову, або щоб він читав у першотворі жидівську біблію, — нічого не каже²⁾. Отже, щоб порушене питання розв'язати, єдиний до того шлях — це студіювати й аналізувати відповідні уступи у самих творах Сковороди.

У своїх творах Сковорода справді пояснює жидівські слова, часом покликується й на жидівський текст біблії. Який-же характер мають ці пояснення й покликування?

Тут мимоволі звертає на себе увагу те, що

І. З даних жидівської мови Сковорода користується порівнюючи рідко; як я підрахував, він пояснює значіння 32 жидівських слів, двічі прямо й один раз невиразно покликується на жидівський текст біблії.

Для людини, яка-б жидівську мову знала „основательно“, „в совершенствѣ“ цього, будь-що-будь, замало, надто коли взяти на увагу, що біблія — основа й вихідний пункт усієї філософії Сковороди, що цілі сторінки його творів іноді являють собою мозаїку біблійних текстів, які він своєрідно тлумачить, та що жидівський текст біблії нерідко з текстом грецьким (та слов'янським) далеко розбігаються. Взагалі треба сказати, що до жидівської мови Сковорода вдається далеко рідше, ніж, наприклад, до грецької та латинської; жидівської форми слова він не наводить там, де з будови цілого речення її природньо було-б сподіватися; в одному місці він напр. зазначає грецьку, латинську, польську, старо-слов'янську, українську форму слова, а жидівської не наводить (Б.-Бр., стор. 199, 420), дарма що довідка саме з жидівської мови (*hasidá*) для міркувань Сковороди могла-б дуже придатися; в другому випадкові (Б.-Бр., 418) він знову зазначає грецьку, латинську, польську, українську, старо-слов'янську, навіть турецьку форму слова, а жидівську знову поминає. А ті нечисленні жидівські слова, що були Сковороді відомі, він невтомно пояснює, навіть по кілька разів, напр., Йона³⁾, Йосиф⁴⁾, Сіон⁵⁾, Тавита⁶⁾. Самий уже цей факт викликає серйозні сумніви в тому, що Сковорода жидівську мову знав.

¹⁾ Гес де Кальве, стор. 17 = ч. 4 у Багалія.

²⁾ Бончъ-Бруевичъ (= ч. 191), стор. 4, 15 (Далі в цитації — Б.-Бр.).

³⁾ Б.-Бр., стор. 109, 270, 285, 386; Багалій, стор. 69 (= ч. 113 у Багалія).

⁴⁾ Б.-Бр., стор. 275, 292, 379.

⁵⁾ Б.-Бр., стор. 77, 383; Багалій, стор. 276.

⁶⁾ Б.-Бр., стор. 292, 383, 389.

II. Філологічної аналізи жидівських висловів, навіть у тій елементарно-шкільній формі, в якій Сковорода робить її що-до мови грецької, ми теж не знаходимо. Сковорода пояснює не цілі вислови, а окремі слова, власне, навіть не пояснює їх, а просто подає їх значіння; до того, з 32 жидівських слів, які він наводить, 26 припадає на ймення власні. Правда, довідки про значіння власних імен (переважно особових) були потрібні Сковороді, як складова частина тої методи тлумачити Св. Письмо, що нею він користувався та що її — завважу до речі — він завдячує безперечно Філонові. А втім, тлумачення власних жидівських іменнів — це саме та ділянка, де й не знаючи жидівської мови, можна було попишатися вченістю, бо церковне письменство подавало до цього готовий матеріал — почасти — в коментарях до біблії, а почасти в низці *onomastica*, що зводяться до дуже давніх часів. Сковорода був добре обізнаний і з прабатьком церковної ономастики (Філоном) і з творами різних церковних письменників, Філонові більш-менш близьких. В одних випадках він сам зазначає, кому саме наведену етимологію він завдячує¹⁾, в інших і без авторових вказівок його авторитет явнісінський²⁾. А втім, навряд чи потрібно шукати джерел до кожного з тлумачень жидівських іменнів, які подає Сковорода.

До часів Сковороди жидівська ономастика мала вже цілу низку зводів, правда з філологічного погляду надто непевних, але з практичного дуже зручних. З таких зводів найприступніше для Сковороди було, звичайно, тлумачення жидівських слів, що містилося в додатку до Лизаветинського видання біблії — видання тим для Сковороди авторитетнішого, що в ньому брав участь Варлаам Лашевський, Сковорода навчитель грецької, а може й жидівської мови. Він згадує за його з любов'ю й побожною пошаною³⁾. Отже природне буде бажання порівняти тлумачення Сковороди з отими тлумаченнями. В наслідок такого порівняння виявляється, що в 15 випадках тлумачення Сковороди з тлумаченнями Лизаветинської біблії цілком збігаються⁴⁾; у 8 випадках вони до тих тлумачень дуже

¹⁾ *Musarum vox originatione haebraicum...* і далі покликування на Августина. *In orat festa* 3. Пор. Баг., стор. 107.

²⁾ Пояснення імени „Йосиф“ і дальші міркування (Б.-Бр., стор. 292, 379) — безперечно, зводяться до Філона.

³⁾ Див. Б.-Бр., стор. 435.

⁴⁾ Вар-сава („сын мира“) = Б.-Бр., стор. 459, 480; Давид („возлюбленный“) = Б.-Бр., стор. 274, давир („слово“) = Б.-Бр., 277; Ева („жизнь“) = Б.-Бр., стор. 458; Йона („голубь“) = Б.-Бр., стор. 109, 270, 235, 386; Баг., 69; Йосиф („приложение“) = Б.-Бр., стор. 275, 292, 379; Ерихон („благоухание“) = Б.-Бр., 379; Лот („стакти“) = Б.-Бр., стор. 397; Ніневія („жилище“) = Б.-Бр., стор. 386; Самсон („солнушко“. Єл. „малое солнце“) = Б.-Бр., стор. 282, 381; Сусана („крын“, Єл. — „крин белый“) = Б.-Бр., 436; Сатана („супостат“, Єл. — „противник“) = Б.-Бр., стор. 418. Тавита („серна или горняя коза, сайгак“; Єл. — „серна или коза дикая“) = Б.-Бр., 292, 383, 399. Фарес „разделение“) = Б.-Бр. 274; Тамна („образ“) = Б.-Бр., стор. 387.

наближаються¹⁾, хоч установити, чим саме пояснюються ті нові відтинки, які подає Сковорода, даних немає²⁾; у трьох випадках Сковорода з Лизаветинською біблією зовсім розходиться, але ця розбіжність далеко не свідчить про те, щоб він жидівську мову знав³⁾; нарешті у 6 випадках⁴⁾ відповідних слів Лизаветинській біблії бракує. А втім, по суті кажучи, і пояснення цих іменнів не промовляють за те, що й Сковорода знав був жидівську мову більше-менше серйозно⁵⁾.

Підбиваючи підсумок сказаному про те, як тлумачить жидівські імення Сковорода, я повинен ще раз зазначити, що належний матеріал надзвичайно обмежено. Проте саме ця обмеженість матеріалу в зв'язку з тим, що більшість тлумачень Сковорода збігається з тлумаченнями Лизаветинської біблії, а з другого боку, що спроби Сковорода вийти за межі цих тлумачень закінчуються нещасливо, приводять мене до думки, що коли Сковорода жидівську мову й знав, то надто елементарно, розумівсь на ній мало⁶⁾, а в своїх поясненнях

¹⁾ Ада — „блядо, красующаяся, заботняя“ (Єл. — „украшение“) = Б.-Бр., стор. 433. Анна — „честь, цена, но безценная, сиречь благодатная, дарная, даремная“ (Єл. — „благодатная“) = Б. Бр., стор. 458, пор. *ibid.*, стор. 433: „харіа, грата, разумеи — возлюбленная, милостивая, даровита“. Асхань — „красота“ (Єл. — „украшение“) = Б.-Бр., стор. 123; Кифа, „Правдивее же Кефа — каменная гора, лоно и град“ (Єл. — „камень“) = Б.-Бр. стор. 271, 440. Ной — „мир“ (Єл. — „покой“) = Б.-Бр., стор. 270. Сабаш — „значить праздный, спокойный, отъ сирского слова саба или сава сирьчь миръ, покой, тишина. Отсюду и у евреевъ суббота, сабашъ“ (Єл. — „суббота, евр. покой“) = Б.-Бр. стор. 459, 488. Сион — „зор, стража, горница, обсерваторіум, терем. (Єл. — „мѣсто стражей или холмъ“) = Б.-Бр., 383. Пор. Баг., стор. 77, 276. Хеврон — „дружба и град письменъ“ (Єл. — „дружество“) = Б.-Бр., стор. 123.

²⁾ Етимологія слова: субота, звичайно, не вимагала від Сковорода, щоб він знав сирську мову; таку етимологію міг подати й проф. богословії. Чи не поплутав Сковорода „Хеврон = Киріао арба“ з „Киріао сефер-град письменъ“? Пор. Ісус Навин 15. 15. 16.

³⁾ Едем — „сад“ = Б.-Бр., стор. 508; Єл. — „вертоград сладости“. Філон — „наслаждение“. Савек (Бит. 22. 13, тоб-то sebak) — „хвастие“ = Б.-Бр., стор. 52, 527; Єл. — „нмя дерева или куста густо растущего“. — „Сікера есть слово елинское, значить всякое питье упоявающее, пьяное или хмельное, кромѣ единого грозного вина“ = Б.-Бр. стор. 490. Пор. Єл. „сікера — всякое питье упоявающее, реченіе есть еврейское (пор. schekar).“

⁴⁾ „Илъили Эл значить Бога“ = Б.-Бр., стор. 478. „Селла-мирна“ (у Філона „тень“) = Б.-Бр., стор. 443. „Рафа (еврейски) значить медицину“ = Б.-Бр., стор. 479. „Рыцте: клась, [шиболет еврейски] не выгласили ши — но шиболет, сего ради погыбли“ = Б.-Бр., стор. 279; „Isaac enim hebraea vox dicitur significare tō ridebit“ = Баг., стор. 46. „Давиръ — градъ учения или градъ письменный“ = Б.-Бр., 126.

⁵⁾ Етимологія слова „Давир“, безперечно, походить од книги Ісуса Навина. 15. 15. 16. Жидівську форму „колос“ в обох вимовах дають переклади латинський та німецький (Сковороді, певна річ, приступні). Значіння слова „Ил“ могло бути з'ясоване на лекціях богословії. Варте було-б уваги лиш тлумачення імені „Ісаак“, що мислить перед собою деякі граматичні знання.

⁶⁾ Наприклад, у листі до Курдюмова (Багалій, стор. 117) читаємо: „я издали взирая на сию землю, гавань, гарец, герец“... Пор. наближення угорського „иштен“ (Бог) до російського „истина“ (Б.-Бр., стор. 64).

жидівських імен здебільша переказував тільки те, що зберегла йому пам'ять з шкільних лекцій з різних дисциплін. Переконають нас у цьому й його спроби повніш використати жидівський текст біблій.

Отож, на стор. 371-й видання Бонч-Бруевича Сковорода пише: „сказуютъ, что въ еврейскомъ лежитъ такъ: Въ началъ сотворилъ Боги... А дабы сіе разумѣлось окнигѣ, написано: „Я Гиммелъ кѣ я Гарецъ“. Сиречь: „Сіе небо и сію землю““. Проф. Гордієвський, звертаючи увагу на слово „сказуютъ“, робить висновок: „з початком біблій у єврейському оригіналі Сковорода не був знайомий безпосередньо“¹⁾. Заперечуючи проф. Гордієвському, акад. Багалій пише: „але тут-же Сковорода цитує і єврейський текст: „я гиммел кѣ я Гарец (сие небо и сию землю)““²⁾. Я-б не наваживсь казати так категорично, що наведене речення подає справжній жидівський текст³⁾; це якась чудна мішанина жидівських (гарец), німецьких (гиммел) та Бог-зна яких слів (кѣ=кі?: я=?). Живовидячки, тут або серйозно попсовано текст⁴⁾, або цілковите нецтво Сковороди, до того не тільки в галузі самої жидівської мови.

В іншому місці, в „Потопъ зміинъ“⁵⁾, читаємо: „Слушай Соломона, и сцѣленіе костямъ твоимъ““, во Еврейской библии: „приложеніе разумей, новыхъ кѣ старымъ““. Проте, й тут жидівський текст⁶⁾ не дає нічого подібного до перекладу Сковороди; але в грецькому тексті наведене речення читається: καὶ ἐπιμέλεια τοῖς ὀστέοις σου; у слов'янському виданні 1663 року перекладено: „прилежаніє костямъ твоимъ“. Чи не з цього тексту („приложеніє“ замість „прилежаніє“) походить і довідка Сковороди? Але тоді чи не слід читати „въ греческой библии“ замість „въ еврейской библии“? Отже, обидві цитати за жидівським оригіналом промовляють або за тим, що текста попсовано (але-ж і „Израильского змія“ й „Потоп зміин“ Бонч-Бруевич видрукував з первотворів самого Сковороди!), або за тим, що жидівської мови Сковорода не знав. Даю перевагу останній думці.

Ще дві довідки наприкінці: Бонч-Бруевич, стор. 371: „И духъ же Божій надъ сею тонкою тленью... носится. Онъ сходится на ню какъ голубъ, согрѣваетъ какъ кокошъ, покрываетъ какъ орелъ хвостное гнѣздо свое и крилами своими ничтожное естество наше возноситъ в горняя и преобразуетъ“. Тут Сковорода своїх читачів до жидівського тексту не відсилає; тимчасом саме тут таке покликування

¹⁾ Гордієвський, *op. cit.*, стор. 13. ²⁾ *Op. cit.*, стор. 349.

³⁾ „Бытія“ I. 2: 'et haššamajim we'et ha'ares; перекладено з жидівської лиш початок речення: „въ началъ сотворилъ Боги (=elohijm).“

⁴⁾ У редакції „Змія Израильского“, яку опублікував Леонтовський (*op. cit.*) за рукописом Київо-Софійського собору та яка для Бонч-Бруевича залишилася невідомою, з усієї наведеної тиради zostавлено лиш початок, до того в змінений формі: „въ началъ сотвори Сильный“ (окр. відб., стор. 25); звичайно і тут ми не маємо віддачі (репродукції) жидівського тексту, а лиш своєрідне тлумачення його ('elohijm = Сильный).

⁵⁾ Б.-Бр., стор. 528.

⁶⁾ Šikkuj lea smoteka = „освежение для костей твоих“.

(на рі“el від дієслова raḥaf і Втор. 32. 11) було-б до речи. А втім тлумачення „Бытія“ 1. 2, яке подає Сковорода, є в християнській екзегетиці загальником і не свідчить про те, що він читав жидівський первотвір біблїї. Нарешті, на стор. 284 видання Бонч-Бруєвича читаємо: „я помню, что въ Іаковлевскомъ лѣсѣ, называемомъ улам-лугъ, находится множество орѣхов“. Видимо тут розуміється „Бытія“ 28. 19; тільки ясно й те, що хто знає жидівську мову, той не віддаватиме помилки слов'янського перекладу й не казатиме за ліс „Улам“ (’ulam) луз.

Подаю коротке резюме своєї думки: можливо, що Сковорода в Київській Академії жидівської мови вчивсь, але хоч трохи серйозного знання її не набув; навпаки, з плином часу багато дечого забув; отже жидівської біблїї в оригіналі він не читав, а тлумачення жидівських слів подає почасти ґрунтуючись на всяких підручниках (яких саме, визначити важко), почасти пригадуючи поясіння своїх професорів з різних дисциплін. Тому скромність Сковороди з цього погляду („сказуютъ, что въ еврейскомъ лежитъ такъ“; „я слыхалъ, что голубица по-еврейски Иона“, то-що) цілком слушна, зрозуміла й тільки робить йому честь.
